

Дослідницька діяльність учнів у позашкільному навчальному закладі як дидактичний засіб

Григорій ПУСТОВІТ,

доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар
Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України

Процеси модернізації національної системи освіти і виховання, спричинені насамперед соціально-економічними змінами в державі, входженням України у європейський та світовий освітній простір, актуалізували потребу переосмислення мети і завдань навчання та виховання підростаючого покоління з позиції демократизації і гуманізації суспільного життя й визнання прав та свобод дитини, створення умов для її становлення як громадянина, творчої й активної особистості.

Враховуючи постійні зміни в соціально-економічному розвитку держави, трансформацію суспільних відносин, їх вплив на процеси засвоєння молоддю нагромадженого соціального досвіду, рівень і динамічність розвитку особистості, напрями її діяльності в соціокультурному й соціоприродному середовищі зі створення матеріальних і культурних цінностей, є всі підстави зробити висновок, що основною суперечністю процесу освіти і виховання сьогодні є суперечність між потребами суспільства, що постійно зростають, та темпами, якістю і спрямованістю опанування підростаючим поколінням соціального досвіду, а отже, і рівнем готовності молодих людей до «виконання відповідних соціальних ролей у їхньому майбутньому самостійному дорослому житті» [1, с. 57].

Аналіз педагогічного досвіду показує, що розвиток і становлення ініціативи та самостійності школярів у процесі вирішення різноманітних життєво важливих для них питань, зокрема й щодо участі у розв'язанні місцевих екологічних проблем, виховання у них здібностей до творчої праці успішно відбуваються за умови використання активних форм і методів навчання та відповідних їм засобів, коли «перед учнями ставляться або ж виникають завдання, що збуджують їх розум, примушують мислити, шукати і знаходити відповідні рішення, звертаючись за таких умов до теорії, поповнюючи таким чином свої знання» [2].

Отже, застосування різноманітних традиційних та інноваційних активних форм, методів й адекватних їм засобів реалізації змісту освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах забезпечує ефективне формування:

- творчої спрямованості особистості, що передбачає усвідомлення значення творчих, гуманістич-

них потреб, мотивів, цілей як провідних у її розвитку та життєдіяльності у навколишньому середовищі;

- самосвідомості, що виявляється у самопізнанні та адекватному самооцінюванні власної поведінки і діяльності у довіллі відповідно до моральних норм суспільства;

- потенціалу творчої діяльності – бажання систематично здобувати нові знання у певній галузі, вміння творчо їх застосовувати [3; 4].

Наведений аналіз дає змогу зробити висновок, що оволодіння учнями знаннями, уміннями і навичками під час навчання та виховання в позашкільному навчальному закладі за своєю сутністю є творчим процесом, який безпосередньо пов'язаний з рівнем інтелектуального, духовного та фізичного розвитку особистості, здійснюється на основі задоволення насамперед її інтересів, бажань та освітніх запитів і виявляється у самовираженні та самоствердженні в соціокультурному середовищі.

Самостійний творчий пошук у опануванні знань, підкреслюють американські психологи М.Монро, Р.Каплан і М.Фантіні, тісно пов'язаний з актом відкриття, високою інтелектуальною і емоційною активністю, що завжди стимулює стійкий інтерес до дорученої справи [5].

Реалізація цих положень у практиці діяльності позашкільних навчальних закладів дає змогу забезпечити:

- осягнення школярами різноманітних (соціальних, енергетичних, екологічних, демографічних тощо) проблем своєї місцевості на традиційних засадах, з поступовим введенням у цей процес елементів творчості з метою їх розв'язання;

- осмислення на початковому етапі структурних елементів об'єкта з подальшим визначенням та усвідомленням взаємозв'язків між ними;

- розуміння нових функцій уже відомого об'єкта чи системи об'єктів;

- визначення альтернативних шляхів розв'язання місцевих проблем та реалізацію здобутих знань на практиці у процесі навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи;

- комбінування альтернативних рішень щодо проблеми з уже відомими та перевіреними самими учнями;

- самостійне застосування здобутих знань, інтелектуальних умінь у розв'язуванні нової проблемної ситуації;

- набуття навичок самостійно визначати, планувати та здійснювати практичну діяльність у довіллі.

На підставі аналізу реалізації наведених положень у навчально-виховному процесі позашкільного закладу освіти можна охарактеризувати активні форми освіти і виховання учнів, в основу класифікації яких ми поклали конкретні навчальні, виховні та розвивальні цілі, котрі мають бути досягнуті у процесі застосування цих форм. Це дало змогу виділити декілька їх видів, а саме:

- набуття нових знань, інтелектуальних умінь та оволодіння прийомами самостійно їх набувати;

- закріплення знань, інтелектуальних умінь та навичок;

- формування умінь практичного змісту;

- формування умінь застосовувати знання на практиці в нових проблемних ситуаціях;

- формування умінь творчого змісту;

- формування умінь комунікативного змісту;

- виховання відповідальності особистості [6].

Важливе значення у формуванні знань та вмінь учнів відіграють засоби здійснення освіти і виховання. У контексті досліджуваної проблеми ми визначимо цим дидактичним засобом самостійну навчально-пізнавальну, дослідницьку і конструкторську діяльність та конкретну суспільно корисну, масову і природоохоронну роботу учнів як створену педагогічну конструкцію, що має надзвичайно важливе значення у формуванні свідомості і ставлення школярів до навколишнього середовища [6; 7].

Цей педагогічний засіб є одним з провідних у процесі організації діяльності учнів як на занятті в умовах позашкільного навчального закладу, так і за його межами – безпосередньо в довіллі, оскільки допомагає «розбудити в дитині активний інтерес до зовнішнього оточення, інтерес до явищ і фактів... і чим більше дається учням можливість бути активними дослідниками оточуючого середовища, тим більше зростає допитливість, інтерес до глибокого вивчення того чи іншого питання науки» [8].

Це дає змогу, передбачивши ймовірний обсяг навчально-виховної роботи педагога, визначити навчально-пізнавальну, дослідницьку і конструкторську діяльність та конкретну суспільно корисну, масову й природоохоронну роботу учнів (за умови їх логічної єдності, наступності та практичної

спрямованості) як специфічний засіб, притаманний суто навчально-виховному процесу закладу позашкільної освіти. Лише тут цей засіб розкривається у всьому розмаїтті форм та методів реалізації як у часовому, так і в просторовому аспектах. Це забезпечується особливістю навчально-виховного процесу в позашкільному навчальному закладі, який передбачає проектування таких педагогічних методик та технологій, що сприяють найповнішій самореалізації особистості у багатогранній соціокультурній ситуації.

Для підтвердження нашої позиції про повноту і специфічність навчально-пізнавальної, пошуково-експериментальної, дослідницької й конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів у позашкільному навчальному закладі ми теоретично обґрунтували та експериментально апробували їх рівні.

Перший рівень – **феноменологічний**, який передбачає ознайомлення учнів зі змістом навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності, наявним описовим матеріалом та відомими фактами з проблеми дослідження (шкільними підручниками, історичними довідками, довідниками, статистичними, етнографічними матеріалами тощо) доступною мовою з обмеженим використанням наукових термінів. Цей рівень має пропедевтичне спрямування і характерний для початкового етапу залучення учнів до роботи гуртків, секцій, клубів, малих творчих колективів позашкільних навчальних закладів.

Другий рівень – **аналітико-синтетичний**, який передбачає широке використання наукової мови з обов'язковим елементарним поясненням здобутих фактів і визначених взаємозв'язків та їх наслідків для ефективного функціонування соціоприродних систем, що вивчаються. Цей рівень є базовим для формування у школярів наукової картини світу і розвитку творчих здібностей та самостійності у процесі розв'язування життєво важливих проблем, зокрема і проблем найближчого довілля.

Третій рівень – **прогностичний** – найвищий рівень розвитку творчих здібностей, дослідницьких умінь і практичних навичок особистості. Характерною ознакою цього рівня є навчальні індивідуально та соціально значущі системні дослідження соціоприродних об'єктів і явищ, що передбачають створення учнями (під керівництвом педагога, за його консультування чи самостійно) прогностичних моделей подальшого розвитку соціоприродних систем.

Нині є різні підходи до оцінювання ступеня самостійності навчальної і практичної діяльності школярів у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, а отже і позашкільного навчального закладу. Самостійну роботу учнів поділяють на таку, що виконується школярами без допомоги педагога, і таку, яка здійснюється за умови його безпосередньої участі й керівництва цим процесом.

У педагогічних та психолого-педагогічних дослідженнях останніх років виділено реконструктивну, наслідувальну, творчу роботу школярів тощо. Ми узагальнили та систематизували основні види робіт, що характерні для навчально-виховного процесу позашкільного навчального закладу:

- **репродуктивні** – роботи, які здійснюються за зразком чи готовим алгоритмом переважно в гуртках, де займаються учні початкової школи, чи гуртках, де реалізується початковий (феноменологічний) рівень змісту освіти і виховання у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу;

- **реконструктивні** – роботи, які здійснюються за детальною інструкцією педагога чи членів гуртка старшого шкільного віку;

- **евристичні** – роботи, які виконуються з частковою самостійністю, коли ключові позиції їх здійснення розробляються педагогом самостійно чи за участю школярів;

- **дослідницькі, або експериментальні** – роботи з повною творчою самостійністю учнів, за умови, коли педагог виконує лише роль консультанта, інколи координатора дій.

Однак така класифікація не розкриває у повному обсязі особистісно орієнтоване спрямування самостійної (колективної – у межах гуртка, малого творчого колективу (МТК), дослідної групи (ДГ)) навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів з реалізації змісту освіти і виховання, побудованого на принципах варіативності, інтеграції, міжпредметного підходу, різних рівнів складності, застосування активних організаційно-педагогічних форм і методів у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів. Тому, взявши за основу залежність між зростанням ступеня самостійності учнів у навчальній і практичній діяльності та зменшенням відповідної педагогічної допомоги чи керівництва у її здійсненні, можна навести таку класифікацію рівнів діяльності учнів:

- 1) **повної залежності** – визначення мети, завдань, формулювання гіпотези та планування навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі здійснюються *тільки під керівництвом педагога*;

- 2) **часткової залежності** – визначення мети, завдань навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі здійснюється *під керівництвом педагога*, а формулювання гіпотези, планування та виконання роботи – *безпосередньо за його допомогою*;

- 3) **часткової самостійності** – визначення мети, завдань, формулювання гіпотези та планування

виконання навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі здійснюються вихованцями *лише за розробленим педагогом планом*;

- 4) **повної самостійності** – навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретна суспільно корисна, масова і природоохоронна робота учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі здійснюються з їхньої власної ініціативи, до того ж, мета, завдання, гіпотеза та планування власної діяльності *визначаються самими учнями*. Педагог виконує *лише роль консультанта*.

Водночас така класифікація не в змозі охопити всі без винятку елементи та рівні педагогічного керівництва цими видами діяльності учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі, оскільки форми і методи її здійснення весь час змінюються, удосконалюються, з'являються нові та видозмінюються традиційні. Тому залежно від форми організації занять (фронтальної, групової, індивідуальної тощо) розроблено класифікацію конкретного педагогічного впливу та допомоги в організації і здійсненні навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів відповідно до їхніх інтересів, освітніх запитів та індивідуальних можливостей. Вона охоплює відповідно також чотири рівні:

- 1) **повного керівництва** у детальному визначенні мети, завдань, формулюванні гіпотези і складанні плану роботи учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі; на цьому рівні здійснюється постійний контроль під час проведення роботи, опрацювання здобутих результатів та оформлення звітних матеріалів;

- 2) **часткового керівництва** у визначенні загальної мети, завдань і плану, переліку додаткових джерел інформації; здійснюються спостереження за навчально-пізнавальною, дослідницькою і конструкторською діяльністю та конкретною суспільно корисною, масовою і природоохоронною роботою учнів у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі і їх корекція;

- 3) **повного консультування** тільки у визначенні завдань, можливих додаткових джерел інформації; корекція практичних чи творчих дій учнів;

- 4) **часткового консультування** тільки у постановці загальних завдань; консультування на етапі узагальнення результатів здійснених навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довіллі [6; 9; 10].

Подальше удосконалення ефективності процесу освіти і виховання учнів у позашкільному

навчальному закладі, як підтверджують результати аналізу педагогічного досвіду, неможливе без створення відповідного психологічно комфортного мікроклімату, за умов якого педагог виконує поставлені перед гуртком чи науковою групою завдання як один із рівноправних партнерів учнівського колективу. Необхідно зауважити, що за будь-якої форми чи рівня організації навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності та конкретної суспільно корисної, масової і природоохоронної роботи учнів авторитет педагога має залишатися досить високим. Учні, на думку В.В. Червонецького, мають бачити у педагогові найвищу модель компетентності, до якої вони самі повинні прагнути [11].

У такому контексті навчально-пізнавальна, дослідницька і конструкторська діяльність та конкретна суспільно корисна, масова і природоохоронна робота у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу чи у довірливому розгляді сьогодні у двох основних аспектах: як умова формування і як основний показник рівня сформованості особистості школяра.

Зазначимо, що термін «сформованість особистості школяра» ми розуміємо як рівень його інтелектуального, духовного і фізичного розвитку та вихованості, що є необхідним елементом соціалізації особистості та, одночасно, найважливішою з характеристик суб'єкта діяльності. Суб'єкта, який розвивається в єдності з відтворювальними процесами пізнання ним довкілля за умови ефективної реалізації мети, конкретних цілей, завдань, змісту, форми і методів здійснення освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах. А це в сукупності забезпечує умови переходу від простого сприйняття та споглядання особистістю навколишньої дійсності, від простого її відтворення до евристичного та творчого осмислення проблем довкілля, пошуку свого власного «Я» і свого місця у навколишньому середовищі як основних характерних рис процесу її самопізнання і самоутвердження. За таких умов навколишній світ уже не аналізується особистістю як певна заданість, а є результатом відповідальної, напруженої відтворювальної діяльності людини.

Інтенсивність цього процесу безпосередньо пов'язана з рівнем сформованості загальної культури особистості та однієї з її складових – моральної, трудової, екологічної, естетичної вихованості. На відміну від суб'єкта з низьким рівнем сформованості цих важливих характеристик, поведінка і діяльність якого спрямована на просте відтворення навколишнього світу в процесі виконання навчальних завдань, суб'єкт з високим рівнем їх сформованості прагне до вдосконалення самого себе, що поєднується з бажанням та переконаністю у необхідності поліпшення основних показників (знаних, морально-духовних, економічних, соціальних, політичних, міжособистісних тощо) світу, який його оточує, збереження стабільності процесів

соціоприродного середовища та підвищення ефективності як особистісної, так і колективної взаємодії з ним.

Отже, ми зупинилися лише на одному з підходів до розуміння процесів освіти й виховання дітей та учнівської молоді у позашкільних навчальних закладах. Подальших досліджень потребують проблеми психолого-педагогічного супроводу життєдіяльності підростаючої особистості у цих навчальних закладах, окреме місце належить питанню дидактичного забезпечення навчально-виховного процесу та самостійної творчої діяльності дитини у позашкільних закладах освіти.

Література

1. *Теоретические основы содержания общего среднего образования* / под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М.: Педагогика, 1989. – 352 с.
2. *Червонецкий В.В.* Екологічна освіта учнів в школах країн Східної та Центральної Європи / В.В. Червонецкий. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 284 с.
3. *Концепція* позашкільної освіти та виховання // Інформ. зб. Мін. освіти України, 1997. – С. 22–32.
4. *Пустовіт Г.П.* Екологічна освіта учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: монографія / Г.П. Пустовіт. – К.; Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
5. *Kaplan R.* Some Psychological Benefits of an Outdoor Challenge Program / R.Kaplan // *Environment and Behavior*. – 1974. – V. 46. – №6.
6. *Пустовіт Г.П.* Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект: монографія / Г.П. Пустовіт. – Кн. 1. – Вид. друге, доп. і випр. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2010. – 379 с.
7. *Пустовіт Г.П.* Соціалізація підлітків у процесі гурткової роботи у позашкільному навчальному закладі / Г.П. Пустовіт // *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. – 2005. – №3. – С. 36–42.
8. *Лозова В.І.* Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / В.І. Лозова. – ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. – 2-ге вид., доп. – Х.: ОВС, 2000. – 164 с.
9. *Пустовіт Г.П.* Позашкільна освіта і виховання: дидактичні основи методів навчально-виховної роботи: монографія / Г.П. Пустовіт. – Кн. 2. – Суми: Університет. книга, 2008. – 272 с.
10. *Пустовіт Г.П.* Теорія і методика формування екологічно доцільної поведінки учнів загальноосвітньої школи / Г.П. Пустовіт // *Матеріали наук.-практ. конф.* / за ред. І.Д. Беха, О.В. Мельника. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2011. – Вип. 1. – С. 19–21.
11. *Червонецкий В.В.* Экологическое образование в школах развитых стран мира. – М.: Центр «Экология и образование», 1992. – 94 с.

Анотації

Григорій ПУСТОВІТ
Дослідницька діяльність учнів у позашкільному навчальному закладі як дидактичний засіб
 У статті обґрунтовано теоретичні та методичні засади організації і здійснення дослідницької